

REVIEW OF RESEARCH

ISSN: 2249-894X

IMPACT FACTOR : 5.2331(UIF)

VOLUME - 7 | ISSUE - 5 | FEBRUARY - 2018

“औरंगाबाद जिल्हयातील भूमीकार्यक्षमतेचा भौगोलीक अभ्यास”

प्रा. शिंदे गोरखनाथ कचरु¹, डॉ.ठावरे बी.बी.²

¹ संशोधक विद्यार्थी

² मार्गदर्शक, भूगोल विभाग प्रमुख, कला वरिष्ठ महाविद्यालय, एन-11, सिडको, औरंगाबाद.

1. सारांश :

भारतातील जवळपास 70 टक्के लोक शेती या व्यवसायात गुंतलेले असून भारत हा कृषि प्रधान देश असल्यामुळे या देशात कृषीच्या अभ्यासाला महत्त्वाचे स्थान आहे. महाराष्ट्र राज्यातील मराठवाडा विभागातील औरंगाबाद जिल्हा सुध्दा कृषीच्या बाबत महत्त्वाचा जिल्हा असून या जिल्हयामध्ये कृषीवर अवलंबून असणा-यांची संख्या जास्त आहे. जिल्हयातील 09 तालुक्यामध्ये कृषी उत्पादनाच्या बाबतीत बदल दिसून येतो. त्यामुळे औरंगाबाद जिल्हयातील भूमी कार्यक्षमतेचा अभ्यास यामध्ये केलेला आहे.

2. प्रस्तावना :

भारतातील महाराष्ट्र राज्यातील मराठवाडा विभागातील औरंगाबाद हा एक महत्त्वाचा जिल्हा असून मराठवाडा विभागाची राजधानी आहे. प्रशासकीय सेवांच्या बाबतीत मराठवाडयातील एकूण 7 जिल्हयांपैकी औरंगाबाद जिल्हा हा मराठवाडयाचे म्हणजेच या 7 ही जिल्हयांचे नेतृत्व करतो. औरंगाबाद जिल्हयामध्ये एकूण 09 तालुके असून वैजापूर हा तालुका औरंगाबाद जिल्हयातील सर्वात मोठा तालुका आहे. मराठवाडयाचे प्रवेशद्वार औरंगाबाद जिल्हा असून महाराष्ट्रातला सर्वात मागासलेला भाग म्हणून मराठवाडा ओळखल्या जातो. तसेच औरंगाबाद जिल्हयातील 70 टक्के भाग हा दुष्काळी असून दुष्काळी जिल्हयांमध्ये या जिल्हयाची नोंद होते. तसेच पर्यटनाच्या दृष्टीनेही महत्त्वाचा जिल्हा असून या जिल्हयातील जवळपास 70 टक्के जनता कृषीव्यवसायात गुंतलेली असून कृषी हा जिल्हयाचा महत्त्वाचा उद्योग आहे. त्यात सततच्या दुष्काळामुळे कृषीच्या कार्यक्षमतेमध्ये किंवा निव्वळ लागवडीखालील क्षेत्रामध्ये बदल होतांना दिसतो. म्हणजेच भूमीच्या कार्य क्षमतेत चढ किंवा उतार पहायला मिळतो. त्यामुळे कृषी कार्यक्षमतेत बदल होतो. व ती निश्चित होते. मुदेचे मुलभूत गुणधर्म, मुदेचे बाहय आवरण, पर्यावरणातील बदल किंवा घटक यांच्या अभ्यासावरून भूमीच्या कार्यक्षमता अभ्यासली जाते.

3. संशोधनाचे उद्दिष्टे :

1. औरंगाबाद जिल्हयातील निव्वळ लागवडीखालील क्षेत्र अभ्यासणे.
2. औरंगाबाद जिल्हयातील भूमीकार्यक्षमता अभ्यासणे.

4. संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा :

सदर शोध निबंध हा औरंगाबाद जिल्हयातील भूमी कार्यक्षमतेत झालेल्या बदलाशी निगडीत असून यामध्ये भूमी कार्यक्षमतेचे महत्व, निव्वळ लागवडीखालील क्षेत्राशी निगडीत असून सन 1998-99 ते 2013-14 या संशोधन कालावधीचा अभ्यास या शोध निबंधात केला आहे.

5. संशोधन पध्दती व माहिती स्रोत :

सदर शोध निबंधासाठी दुययम स्रोताचा वापर करून तसेच प्रकाशित साहित्य, लेख, दृकश्राव्य साधने, वृत्तपत्रातील कात्रणे, लेख, मासिके, दैनंदिन अनुभव इत्यादींचा उपयोग करून आकडेवारी व माहिती संकलीत केली आहे. व तज्ञांच्या सुत्रांचा वापर करून ती अभ्यासली आहे.

$$\text{सुत्र } r = \frac{Pn-Po}{PO} \times 100$$

6. अभ्यास क्षेत्र :

सदर शोध निबंधासाठी महाराष्ट्र राज्यातील मराठवाडा विभागातील औरंगाबाद जिल्हयाची निवड केलेली आहे. औरंगाबाद जिल्हयाचे भौगोलीक स्थान 19°18' व 20°41' उत्तर अक्षवृत्त ते 74°34' व 76°4' पूर्व रेखावृत्त असून औरंगाबाद जिल्हयाचे भौगोलीक क्षेत्रफळ 10107.00 चौ.की.मी.आहे. तर लोकसंख्या नागरी क्षेत्र 1616601 तर ग्रामीण क्षेत्र 2079327 (2011) एवढी असून एकूण साक्षरता 80.40 टक्के आहे. त्यात पुरुषांची साक्षरता 89.31 टक्के एवढी तर स्त्रियांची साक्षरता 70.81 टक्के एवढी आहे.

7. औरंगाबाद जिल्हयाची भूमी कार्यक्षमता

औरंगाबाद जिल्हयाची भूमी कार्यक्षमता

क्षेत्र 00 हेक्टरमध्ये

क.	तालुके	सन 1998-99			सन 2013-14		
		एकूण पिकाखालील क्षेत्र	निव्वळ पिकाखालील क्षेत्र	भूमीची कार्यक्षमता	एकूण पिकाखालील क्षेत्र	निव्वळ पिकाखालील क्षेत्र	भूमीची कार्यक्षमता
1	औरंगाबाद	1094	1055	103.70	1015	622	58.96
2	खुलताबाद	415	384	108.07	489	3770	132.16
3	कन्नड	1061	1011	104.95	1144	1016	112.60
4	सोयगाव	345	298	115.77	506	372	136.02
5	सिल्लोड	1214	1151	105.47	1248	1110	112.43
6	पैठण	1143	1087	105.15	1267	980	129.29
7	गंगापूर	1079	1026	105.17	1086	944	115.04
8	वैजापूर	1404	1141	123.05	1478	1319	112.05
9	फुलंब्री				507	486	104.32
	एकूण	7759	7156	108.43	8744	7224	121.04

वरील तक्त्याच्या अभ्यासावरून असे लक्षात येते की औरंगाबाद जिल्हयातील तालुकानिहाय भूमीच्या एकूण कार्यक्षमतेवर प्रकाश टाकला तर सन 1998-99 या वर्षामध्ये एकूण कार्यक्षमता 108.43 टक्के एवढी होती ती सन 2013-14 या वर्षामध्ये 121.04 टक्के एवढी झाली या 16 वर्षांच्या संशोधन काळामध्ये औरंगाबाद जिल्हयाच्या एकूण भूमी कार्यक्षमतेमध्ये 15.61 टक्के वाढ दिसून आली आहे. अभ्यास क्षेत्रातील एकूण 9 तालुक्यांची भूमी कार्यक्षमता बघितली तर सन 1998-99 मध्ये औरंगाबाद तालुक्याची भूमी कार्यक्षमता 103.70 टक्के एवढी होती तसेच खुलताबाद, कन्नड, सोयगाव, सिल्लोड, पैठण, गंगापूर, वैजापूर, फुलंब्री या 8 तालुक्यांची भूमी कार्यक्षमता अनुक्रमे 108.07 टक्के, 104.95 टक्के, 115.77 टक्के, 105.47 टक्के, 105.15 टक्के, 105.17 टक्के, 123.05 टक्के, 0.0 टक्के एवढी होती. ती सन 2013-14 या वर्षामध्ये औरंगाबाद, खुलताबाद, कन्नड, सोयगाव, सिल्लोड, पैठण, गंगापूर, वैजापूर, फुलंब्री या एकूण 09 तालुक्यांची भूमी कार्यक्षमता अनुक्रमे 58.96 टक्के, 132.16 टक्के, 112.60 टक्के, 136.02 टक्के, 112.43 टक्के, 129.29 टक्के, 115.04 टक्के, 112.05 टक्के, 104.32 टक्के एवढी झाली आहे. या वरून असे लक्षात येते की, अभ्यास क्षेत्रातील सन 1998-99 ते 2013-14 या 16 वर्षांच्या संशोधन कालावधीमध्ये औरंगाबाद आणि वैजापूर या दोन तालुक्यांमध्ये भूमी कार्यक्षमतेत कमालीची घट झाली असून ती -48.74 टक्के, 11.00 टक्के दिसून आली आहे. तर याच कालावधी मध्ये खुलताबाद, कन्नड, सोयगाव, सिल्लोड, पैठण, गंगापूर, फुलंब्री या 07 तालुक्यांमध्ये संशोधन कालावधी मध्ये अनुक्रमे +24.09 टक्के, +7.65 टक्के, +20.25 टक्के, +06.96 टक्के, +24.14 टक्के, +9.87 टक्के एवढी वाढ भूमी कार्यक्षमतेमध्ये आढळून आली आहे. सर्वात जास्त वाढ पैठण तालुक्यामध्ये व खुलताबाद तालुक्यामध्ये अनुक्रमे +24.14 टक्के व +24.09 टक्के ची आढळून आली आहे.

सन 1998-99 ते सन 2013-14 या संशोधन कालावधीमध्ये अभ्यास क्षेत्रामध्ये औरंगाबाद व वैजापूर वगळता सर्वच तालुक्यांमध्ये सकारात्मक बदल भूमी कार्यक्षमतेमध्ये दिसून आला आहे. भूमी कार्यक्षमतेवर निव्वळ लागवडी खालील क्षेत्रात निर्माण होणा-या समस्या, कमी उत्पादन पावसाचे कमी प्रमाण किंवा लहरी स्वरूप तसेच वाढती लोकसंख्येचा कृषिक्षेत्रावर वाढता दबाव यामुळे कृषी कार्यक्षमतेत बदल दिसून येतो. हाच नकारात्मक बदल औरंगाबाद वैजापूर तालुक्यांमध्ये आढळून आला आहे.

निष्कर्ष :

औरंगाबाद जिल्हयाच्या भूमीच्या कार्यक्षमतेवरून सन 1998-99 ते सन 2013-14 या 16 वर्षांच्या संशोधन कालावधीमध्ये एकूण भूमी कार्यक्षमतेत 16.61 टक्के ची वाढ होवून त्या ठिकाणी सकारात्मक बदल पहायला मिळाला आहे. औरंगाबाद जिल्हयातील एकूण 09 तालुक्यांपैकी भूमी कार्यक्षमतेत सर्वात जास्त वाढ पैठण, खुलताबाद, सोयगाव या 3 तालुक्यांमध्ये अनुक्रमे +24.14 टक्के, 24.09 टक्के, 20.25 टक्के सकारात्मक बदल आढळून आला आहे. तर याच कालावधीत भूमी कार्यक्षमतेमध्ये औरंगाबाद व वैजापूर या 02 तालुक्यांमध्ये अनुक्रमे -48.74 टक्के व -11.00 टक्के एवढी मोठी घट किंवा बदल आढळून आला आहे.

अभ्यास क्षेत्रातील ज्या तालुक्यांमध्ये भूमी कार्यक्षमतेत वाढ आढळून आली आहे. तेथील निव्वळ लागवडीखालील क्षेत्रात सकारात्मक बदल आढळून आला असून शेती हाच प्रमुख व्यवसाय आढळून आला आहे. तर ज्या 02 तालुक्यांमध्ये भूमी कार्यक्षमता कमी दिसून आली किंवा मोठ्या प्रमाणात घटली त्या ठिकाणी निव्वळ लागवडीखालील क्षेत्रात घट होवून नागरी क्षेत्रात वाढ किंवा पर्यावरणातील घटकांचा परिणाम झालेला दिसून येतो.

संदर्भ :

1. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन औरंगाबाद जिल्हा सन 1998-99 ते सन 2013-14.
2. जनगणना अहवाल सन 1991,2001,2011
3. डॉ. सुरेश फुले. (2012). कृषी भूगोल विद्याभारती प्रकाशन: लातूर, पृ.193-197.
4. District census handbook, Aurangabad 1991,2011.
5. डॉ. माजिद हुसैन. (2004). रावत पब्लिकेशन पृ145,147.
6. जिल्हा भूमीलेख कार्यालय, औरंगाबाद.
7. कृषी अधीक्षक कार्यालय, औरंगाबाद
8. डॉ. विठ्ठल घारपूरे. (2005). पिंपळापूरे अँड कं. पब्लिशर्स नागपूर, पृ 65-68. ₹